

ALVYDAS NOREIKA

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

MICHELIO FOUCAULT FILOSOFIJOS (NE)ATSPINDŽIAI VYTAUTO KAVOLIO LITUANISTINĖSE STUDIJOSE

The (No) Reflections of Michel Foucault Philosophy
in Vytautas Kavolis's Lithuanian Studies

SUMMARY

The article deals with the problem of the relationship between Vytautas Kavolis's Lithuanian Studies and philosophy of French post/structuralist Michel Foucault. It questions the established opinion that Kavolis's inquiry into the history of Lithuanian culture is based on Foucault's ideas. It argues that the influence of these ideas on the Lithuanian thinker is insignificant; for the majority of Kavolis's research topics and methodological means either have nothing in common with those of Foucault's or are explainable by parallelisms in their thinking. In the majority of cases, the Lithuanian thinker develops his own original attitudes independently of the French philosopher. Only in two cases, it is possible to talk about Foucault's direct influence on Kavolis.

SANTRAUKA

Straipsnis skirtas Vytauto Kavolio lituanistinių studijų ir prancūzų poststruktūralisto Michelio Foucault diskurso analizės santykiui aptarti. Priešingai dar XX a. paskutiniojo dešimtmečio pradžioje įsitvirtinusiame požiūriui, įrodinėjama, kad prancūzų filosofo ir istoriko idėjų įtaka Kavolio lituanistiniams opusams *Sąmoningumo trajektorijos* ir *Epochų signatūros* nėra reikšminga. Didžioji Kavolio svarstomų temų ir taikomų metodologinių priemonių dalis arba neturi nieko bendra su Foucault darbais, arba aiškintina abiejų mokslininkų minties paralelizmais. Daugelį metodologinių nuostatų, panašių į skelbtas prancūzų filosofo, lietuvių mokslininkas buvo susikūręs nepriklausomai nuo jo. Teigiama, kad apie tiesioginę Foucault įtaką Kavoliui galima tvirtai kalbėti tik dviem atvejais.

RAKTAŽODŽIAI: Vytautas Kavolis, kultūros istorijos metodologija, Foucault filosofijos recepcija.

KEY WORDS: Vytautas Kavolis, methodology of history of culture, reflections of Foucault philosophy.

Vytauto Kavolio didieji lituanistiniai kūriniai, už kuriuos 1993 m. buvo paskirta Nacionalinė kultūros premija, *Sąmoningumo trajektorijos*¹ ir *Epochų signalūros*² akademiniam pasaulyje suvokiami kaip smarkiai paveikti prancūzų filosofo ir istoriko Michelio Foucault diskurso analizės nuostatų ir dėl to laikomi vienais anksčiausių ir ryškiausių lietuviškosios Foucault kūrybos recepcijos pavyzdžių. Turbūt aktyviausiai šią nuostatą išsako Artūras Tereškinas. Savo recenzijoje jis rašo:

Sąmoningumo trajektorijose ir *Epochų signalūrose* naudojami įvairių humanitarinių mokslų metodais, sykiu kuriant savą, individualybės žyme paženklintą „metodiką“. Šiose knygose juste juntama integrali asmenybė, derinanti skirtingas intelektualines bei žmogiškas orientacijas, priverčianti jas sambūviauti, suliejanti Lietuvos kultūros chaosą į esmiškų tai kultūrai problemų formas. <...> Tai studijos, apgaubtos savitos magijos, spendžiančios nepatyrusiam ir nespecialistui pinkles, paklaidinančios jį savo padrikų pastebėjimų tankmėje, iš kurios išsipainioti tikimasi, ilgesnį laiką pabuvus M. Foucault (kursyvas mano. – A. N.), H. White, L. Dumont, L. Hunt ir kitų asmenybių draugėje.³

Šitokia nuostata pakartojama, nors ir ne tokiu atviru būdu, ir kituose tyrinėtojo straipsniuose, skirtuose Kavolio kūrybai apžvelgti. Pavyzdžiui, Kavolio straipsnių rinkinio *Kultūrinė psichologija* pabaigos žodyje jis teigia:

Kavolio darbai, kuriuos metaforiškai imanu vadinti ir socialumo *archeologija* (kursyvas mano. – A. N.), neabejotinai įsirašo į jau minėtų ir neminėtų sociologų, kultūros istorikų bei teoretikų psichologų, filosofų, tokių kaip Karl Mannheim, Peter

Berger, Robert K. Merton, Lewis Mumford, Arnold J. Toynbee, Mircea Eliade, Erik H. Erikson, Erich Fromm darbų kontekstą. Su tam tikra paklaida Profesoriaus kūrybą galima įvietinti tarp avangardo teoretikų (Walter Benjamin, Herbert Marcuse) ir struktūralistų ar postruktūralistų (Claude Lévi-Strauss, *Michel Foucault* (kursyvas mano. – A. N.), Jean Baudrillard, Gilles Deleuze). Pastarųjų kūryba, vis labiau atrandama Lietuvoje, padės suvokti ir Kavolio tekstus, kurių intertekstiniai sąsambiai itin svarbūs.⁴

Vis dėlto ieškodami Foucault idėjų pėdsakų didžiuosiuose Kavolio lituanistiniuose kūrinuose susiduriame su paradoksu. Prancūzų filosofą aptinkame paminėtą tik vieną kartą – ir tai tik nuorodose! Be to, ši nuoroda neturi didesnės teorinės reikšmės. Tiesiog kalbant apie raganavimo bylose egzistavusius reikalavimus viešai išpažinti kaltę pažymima:

Michelis Foucault'as tokius viešus prisipažinimus aprašo kaip esminę „ešafoto spektaklio“, kuriuo iki XVIII a. pabaigos Vakarų Europoje rėmėsi nusikaltėlių „kankinimo sistema“, dalį. Nuo XIX a. pradžios šią sistemą pakeitė neteatriškas kalėjimas, nors XX a. būta ir sugrįžimų į kankinimo sistemą (*Foucault M.* (kursyvas Kavolio. – A. N.) *Discipline and Punish: The Birth of the Prison.* – New York: Pantheon, 1977).⁵

Foucault idėjų paieškos po kitus Kavolio lituanistinius darbus ne ką rezultatyvesnės. Aptinkame tik vieną straipsnį, kuriame figūruoja prancūzų filosofo pavardė, – tai „Toward a History of Bodily Discipline“⁶ („Kūniškos disciplinos istorijos link“). Šį kartą Foucault pasirodo ne nuorodoje, bet pagrindiniame tekste, ir jam skiriama keletas pastraipų.

Turint omenyje Foucault paminėjimo dažnumą, kyla abejonė, ar prancūzų filosofo įtaka Kavolio lituanistinėms studijoms nėra perdėta? O gal jose iš viso nėra bent kiek gilesnių Foucault idėjų išpaudų? Abejones dar labiau pakursto pats Kavolis. Violetos Kelertienės paklaustas, kada ir kaip susidomėjo Micheliu Foucault, Haydenu White'u ir panašiais autoriais, atsako:

Negalėčiau tiksliai pasakyti nei kada susipažinau su minėtaisiais sąmoningumo istorikais, nei kodėl jais susidomėjau. Juos ne tiek studijavau ar jų metodus naudojausi, kiek savy radau jiems dvasinę giminystę – ir kartu prieštaravimo santykį. Stipriausią išpūdį bus palikęs prancūzų filosofas-istorikas-literatas-socialinis mokslininkas (jo raštuose ribos tarp šių disciplinų susinaikina) Michel Foucault.⁷

Vis dėlto iš citavimo dažnumo ir paties autoriaus žodžių negalime daryti vienareikšmiškos išvados, kad Kavolio lituanistinės studijos mažai ką bendra turi su Foucault darbais. Citatų ir nuorodų skaičius pats savaime nėra patikimas rodiklis. Mokslininkas gali remtis tam tikromis idėjomis atvirai to nedekla-

ruodamas. Tereškinas mano, kad būtent taip yra Kavolio atveju:

Kavolis nėra priešiškas metodologinei savimonei, nors aiški metodų ir teorijų bei vertybių artikuliacija gal ir nėra jam itin būdinga. Metodologijos eksplikacijai artimesni kai kurie angliški darbai, pranešimai <...>. Lietuviškuose rašiniuose, kurie dažnai eina lygia greta su angliškais, metodologinio atvirumo mažiau: tai, kas rašoma, ir tai, apie ką rašoma, priimama kaip savaime suprantami dalykai. Tačiau metodologija – ne tik tai, ką galima pirštu prikišamai parodyti; metodologija ryškėja tuose dalykuose, apie kuriuos pasirenkama rašyti, metodologija išstipsta rašymo stiliuje, sintaksėje.⁸

Todėl neatrodo pamatuota iš anksto besąlygiškai pasitikėti kiekvienu lietuvių išeivių sociologo pasakytu žodžiu apie teorines savo lituanistinių darbų prielaidas.

Atsižvelgiant į išdėstytus motyvus straipsnyje siekiama aptarti Kavolio lituanistinių studijų santykį su Foucault filosofija ir išsiaiškinti, koku mastu jos buvo paveiktos šios filosofijos. Įgyvendinant šį uždavinį bus lyginama abiejų autorių plėtotą tyrimų problematika bei jai nagrinėti pasitelkta metodologija.

SAŪMONINGUMAS IR DISCIPLINAVIMAS

Didžioji Kavolio lituanistinių studijų tema – *sąmoningumo istorija*. Jai skirtos ne tik *Sąmoningumo trajektorijos* bei *Epochų signalūros*, bet ir kiti XX a. 9–10 dešimtmečiais pasirodę lituanistiniai darbai. Tarp jų pirmiausia paminėtinas paskaitų kursas *Vyrai ir moterys lietuvių kultūroje*⁹ bei straipsnis „Toward a History of Bodily Discipline“. Sąmoningumo

tema nagrinėjama ir tokiose publikacijose kaip „The Radical Project in Lithuanian Émigré Literature“¹⁰ („Radikalusis projektas lietuvių išeivijos literatūroje“), „The Madhouse in Exile and in Soviet Lithuania“¹¹ („Beprotnamis egzilyje ir Sovietinėje Lietuvoje“), „The Second Lithuanian Revival: Culture as Performance“¹² („Antrasis Lietuvos atgimimas:

kultūra kaip ritualas“), „Women Writers in Exile“¹³ („Egzilio rašytojos“).

Į Kavolio sąmoningumo sampratą gilinęs Saulius Žukas konstatuoja esminį jos neapibrėžtumą:

Šios sąvokos [sąmoningumo] kontekstas nėra visiškai aiškus, be to, lyginant šio termino vartoseną skirtingose knygos dalyse pastebimi reikšmės įvairavimai. Atrodo, kad Kavolis šioje knygoje [*Sąmoningumo trajektorijos*] dar ieško geriausio minėto termino apibūdinimo ir pagrindimo, šios sąvokos reikšmė dar nėra sustingusi kaip visai tradicinio termino. Tradiciškai sąmoningumas įvardija aktyvų žmogaus sąmonės būvį, tam tikrą refleksyvumą, vienaip ar kitaip besireiškiantį subjektą. Tuo tarpu Kavolis šį terminą neretai vartoja abstrakčiau, kartais nevengdamas metaforiškumo.¹⁴

Tikslinant kavoliškosios sąmoningumo sąvokos reikšmes nurodomas refleksyvumas, nerefleksyvumas, valingumas, elgsena, mąstymas ir jausmingumas. Ieškant ryšio tarp šių reikšmių konstatuojama tik tai, kad jos įvardija „įvairias sąmoningumo struktūrų pasireiškimo formas“. Tokiu būdu iškeliamą problemą, tačiau ji neišsprendžiama.

Minėtą problemą įmanoma nesunkiai įveikti vadovaujantis kitų kavolininkų (pvz., Tereškino) siūloma ar naudojama strategija metodologinių Kavolio lituanistinių studijų paslapčių įminimo ieškoti platesniame lietuvių išeiivių sociologo mokslinės veiklos kontekste – anglų kalba publikuotuose jo darbuose. Šiuo požiūriu ypatingo dėmesio nusipelno straipsnis „History of Consciousness and Civilization Analysis“¹⁵.

Šis straipsnis buvo išverstas į lietuvių kalbą ir įtrauktas į Kavolio darbų rink-

tinę *Civilizacijų analizę*¹⁶. Jo pavadinime ir tekste figūruojantį žodį *consciousness* vertėjas (Arūnas Gelūnas), sekdamas Kavolio lituanistiniais darbais, vertė kaip *sąmoningumas*. Tačiau šis žodis turi ir kitą prasmę – tai *sąmonė*. Būtina pažymėti, kad šia prasme žodis *consciousness* nepalyginamai dažniau vartojamas socialiniuose ir humanitariniuose moksluose nei *sąmoningumo* (*being conscious, awareness, perception*)¹⁷ reikšme. Kad minėtame straipsnyje Kavolis nenukrypsta nuo įprastos socialiniuose ir humanitariniuose moksluose termino vartosenos atiskleidžia jo pateiktame sąmoningumo istorijos tyrimų objekto apibrėžime. Jame akcentuojamas mąstymas apie objektą (*sąmonė*) – kaip žmonės supranta reikšmingus savo fizinės, socialinės, kultūrinės ir psichologinės aplinkos objektus, – o ne mąstymas apie mąstymą (*savimonė*) ar, kitaip sakant, ne kiek jie yra išisąmoninę įvairius savo sampratų niuansus. Mokslininkas teigia: „Sąmoningumo [sąmonės] istorija siekia aprašyti orientacijos, nukreiptos į savąjį aš, gamtą, visuomenę ir transcendenciją, koordinacinių pokyčius ir paties žinojimo organizavimo formas, kurie matomi konkrečiuose teksto ansambliuose.“¹⁸

Tai, kad straipsnyje „History of Consciousness and Civilization Analysis“ vartojant *consciousness*, nenukrypstama nuo įprastos socialiniuose ir humanitariniuose moksluose šio žodžio vartosenos, verčia klausti, ar nėra taip, kad lituanistiniuose darbuose Kavolis, rašydamas *sąmoningumas*, iš tikrųjų turi mintyje *sąmonė*. Į šį klausimą teigiamai atsakyti skatina du motyvai. Pirma, sąmoningumo istorijai skirtose publikacijose ir

knygose mokslininkas analizuoja lietuvių dvasinės kultūros, daugiausia grožinės literatūros, kūriniuose įkūnytas vertybines orientacijas (*value orientations*) įvairių objektų atžvilgiu. Šių orientacijų sąrašas sutampa su straipsnyje „History of Consciousness and Civilization Analysis“ minimomis nuostatomis. *Sąmoningumo trajektorijose* gilinamasi, kaip per istoriją kito lietuvių požiūris į *aš* santykį su morale¹⁹, gamta²⁰, Dievu²¹, istorija²² ir pasaulėžiūra²³. *Epochų signatūrose* analizuojama, kaip lietuvių visuomenėje keitėsi nuostatos tikrovės (fizinės, socialinės ir psichinės) racionalumo, individualizmo ir kultūros (normų) pobūdžio (universalumo, istoriškumo ir humaniškumo) atžvilgiu²⁴, požiūris į vyrų ir moterų santykį²⁵ bei individo gyvenimo istorijos suvokimas²⁶.

Publikuotame paskaitų cikle *Vyrai ir moterys lietuvių kultūroje*, kaip byloja pats pavadinimas, aiškinamasi, kaip nuo seniausių laikų ir iki šių dienų plėtojosi vyriškumo, moteriškumo ir jų tarpusavio santykio supratimas. Straipsnyje „Toward a History of Bodily Discipline“ aptariami XIX a. katalikų pamokslininko Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos formuluojami nurodymai, kaip individui privalu elgtis su įvairiais kūnais. Straipsnyje „The Radical Project in Lithuanian Émigré Literature“ nagrinėjamas išeivijos poeto Nykos-Niliūno poezijoje besiskleidžiantis požiūris į individo santykius su kitais individais (išsilaisvinimas (*liberation*) ir susitapatinimas (*identification*)). Straipsnyje „The Madhouse in Exile and in Soviet Lithuania“ lyginamos rašytojų Antano Škėmos ir Juozo Glinskio dramose išreikštos visuomenės („socialinių san-

tykių sistemos“), žmogiškosios prigimties, istorijos („istorinio judėjimo“) ir transcendencijos („transcendentinės prasmės“) sampratos. Tekste „The Second Lithuanian Revival: Culture as Performance“, gilinantis į 1988–1990 m. Sąjūdžio naudotos Nepriklausomybės atkūrimo strategijos ypatybes, atskleidžiamos šios strategijos suponuojamos vertybinės orientacijos istorijos, visuomenės ir individo atžvilgiu. Galiausiai publikacijoje „Women Writers in Exile“, remiantis Algimanto Mackaus ir Liūnės Sutemos kūryba, analizuojama, kaip egzilio situacija veikia vyrų ir moterų nuostatas kalbos, bendruomenės, istorijos ir individualios tapatybės palaikymo atžvilgiu.

Antra, *sąmoningumą* suprantant *sąmonės* prasme išnyksta Žuko išvardintų prasmų prieštarumas bei jos integruojasi į vieną darnią visumą, o pati sąmoningumo sąvoka praranda savo neapibrėžtumą. Rekonstruoti ji visuma skamba taip: sąmoningumą sudaro įvairios sąmonės struktūros, sąlygojančios individų mąstymą, jauseną bei elgseną ir kurias pastarieji yra nevienodu laipsniu įsisąmoninę.

Būtina pripažinti, kad retkarčiais *sąmoningumas* vartojamas ne tik *sąmonės*, bet ir *įsisąmonintumo (reflektyvumo)* prasme. Tai ypač pasakytina apie *Nužemintųjų generaciją*. Čia skaitome:

Suparalyžuotos sielos žmogui reikia iliuzijų. Bet iliuzijų nebėra. Mūsų sąmoningumas prasideda mūsų praradimo pajutimu.

Sąmoningumas – specifikacija to, kas palieka, visom iliuzijom išsiformavus. Bet kas niekada neturėjo iliuzijų, neapčiuopia visų žmogiškojo sąmoningumo dimensijų. Jis nežino, ką yra praradęs, ir neturi į ką susižeisti. Jam lieka tik laboratoriniai

eksperimentai. Dėl to vaikai mokomi pasakų, kad jie turėtų ką prarasti.²⁷

Šis fragmentas su tokia pat sąmonin-gumo prasme pakartojamas ir *Sąmonin-gumo trajektorijose*²⁸.

Koks yra santykis tarp kavoliškųjų sąmonės struktūrų ir Foucault tyrimų? Ieškant atsakymo į šį klausimą atrandame, kad daugelio Foucault nagrinėtų temų Kavolis net nepalietė: nei beprotybės, nei klinikinės medicinos, nei bendro socialinių ir humanitarinių mokslų pagrindo – *episteme*, nei seksualumo. Vienintelė abu mokslininkus siejanti tema – tai *disciplinavimas*.

Disciplinavimas – pagrindinė vėlyvojo Foucault kūrybos laikotarpio, dar vadinamo *genealoginiu*, tema. Elgesio kontrolę prancūzų filosofas suvokia kaip sudėtinę didesnio Vakarų visuomenės apėmusio proceso dalį:

Kalbant konkrečiai, nuo XVII amžiaus šis gyvybės užvaldymas plėtojosi įgijęs dvi pagrindines formas; šios formos nėra antiteziškos; greičiau jos sukuria du plėtojimosi poliūs, sujungtus tarpiniais ryšiais. Vienas šių polių – atrodo, susiformavęs pirmas – buvo sukonzentruotas į kūną, suvokiamą kaip mašina: jo dresavimą, sugebėjimų ugdymą, jėgų išnaudojimą, paralelinį naudos ir klusnumo auginimą, įtraukimą į efektyvias ir ekonomiškąs kontrolės sistemas – visa tai buvo garantavusios valdžios procedūros, pagal kurias apibūdinamos kūno disciplinos: tai ištisa žmogaus kūno anatomopolitika. Antras poliūs, susiformavęs kiek vėliau, apie XVIII amžiaus vidurį, yra koncentruotas į kūną-rūšį, persmelktą gyvosios mechanikos ir tiesiogiai remiantį biologinius procesus: vislumą, gimstamumą bei mirštamumą, sveikatos būklę, gyvenimo trukmę, ilgaamžiškumą – kartu su viso-

mis sąlygomis, nuo kurių gali priklausyti šių procesų variavimas; rūpyba jais vykdoma daugeliu poveikio priemonių ir reguliuojančios kontrolės būdų – tikra gyventojų biopolitika. Kūno disciplina ir gyventojų reguliavimo būdai – tai du poliai, apie kuriuos rutuliojasi gyvybės užvaldymo strategija ir taktika.²⁹

Knygoje *Disciplinuoti ir bausti* Foucault detalai analizuoja disciplinavimo mechanizmus, jo funkcijas ir istorines disciplina pagrįstos visuomenės, *disciplinarinės visuomenės*, susiformavimo aplinkybes.

Disciplinavimo temą Kavolis plėtoja analizuodamas *represyviąją sistemą*³⁰. Ši sistema, anot mokslininko, lietuvių kultūroje pasirodo XVI a. pabaigoje, savo galios viršūnę pasiekia 1650–1750 m., o nuo XVIII a. antrosios pusės prasideda jos saulėlydis ir galutinai išnyksta XIX a. pabaigoje. Represyvioji sistema buvo nukreipta prieš protestantus, žemesnįjį sluoksnį, moteris ir vaikus.

Nepaisant disciplinavimo temos panašumo, Kavoliui konceptualizuojant represyviąją sistemą ir ją taikant empirinei medžiagai, Foucault idėjos vaidina menką vaidmenį. Pagal prancūzų filosofą, pagrindiniai disciplinarinės visuomenės susiformavimo veiksniai buvo trys – absoliutinė monarchija, kapitalistinė sistema ir su jomis abiem susijęs atitinkamas žinojimo tipas. Foucault rašo: „Disciplinarinės visuomenės formavimasis sietinas su keletu plataus užmojo istorinių – ekonominių, teisinių-politinių, na ir mokslinių – procesų.“³¹ Pirmojo veiksnio relevantiškumą lietuviškoje disciplinavimo istorijoje Kavolis pripažįsta tik vienu atveju – kalbant apie XVIII a. Rytų Prūsijos lietuvius³². Apie kapitaliz-

mo ar modernaus mokslo apie žmogų poveikį net nekeliamas klausimas; ir pagrįstai, nes vargu ar būtų prasminga jį kelti baudžiatviesos ir antrosios scholastikos vyravimo sąlygomis. Pagrindine represyvosios sistemos susiformavimo sąlyga Kavolis nurodo religiją: „Represyviają sistemą <...> Lietuvoje įvesti teko kontrreformacijos katalikams.“³³ Priklausomai nuo nurodomų determinantų, skiriasi ir disciplinavimo struktūrų pobūdis. Foucault aprašomos struktūros yra politinio-teisinio, ekonominio ir mokslinio pobūdžio, o Kavolio – religinės prigimties.

Šiame kontekste būtina pažymėti, kad kavoliškojoje sąmoningumo istorijoje per menkai skiriama dėmesio disciplinuojančiam politinio, ekonominio ir mokslinio pobūdžio struktūrų poveikiui. Jomis pasidomėti ypač prasminga dviem atvejais: pirma, kaip Lietuvos žmonės veikė baudžiatviesos stiprėjimas ir lietuviško ūkio išitraukimas į besiformuojančią pasaulinę kapitalistinę sistemą; antra, kaip modernios politinės, ekonominės ir mokslinės struktūros buvo diegiamos ir kokių mastu sąlygojo žmonių elgseną carinės Rusijos, tarpukario ir sovietiniu laikotarpiu. Šių klausimų nagrinėjimo prasmingumą liudija Vlado Sirutavičiaus monografija *Nusikaltimai ir visuomenė XIX amžiaus Lietuvoje*³⁴.

Kavolio pasirinkimas, kokias disciplinuojančias struktūras analizuoti, darė įtaką ir sektinų autorių atrankai. Taip vietoj Foucault mes atrandame minint vokiečių sociologą Norbertą Eliasą: „Kai kuriuos lietuviškus tekstus galima skaityti pasiremiant Norberto Eliaso civilizacinio proceso modeliu. Tame modelyje kalbama apie tai, kaip etiketo knygos XIII–XVII amžiaus aristokratinėje ir vėliau buržuazinėje Europoje padėjo susidaryti patikimiems savitvados įgūdžiams. Kai kurie lietuviški tekstai, tarp jų Pabrėžos ir Donelaičio, leidžiasi skaitomi remiantis šiuo modeliu...“³⁵ Greičiausiai lietuvių mokslininkui būtų nesvetima ir Maxo Weberio racionalizacijos teorija, kurioje nagrinėjamos religijos ir savikontrolės sąsajos³⁶.

Baigiant būtina patikslinti, kokį vis dėlto vaidmenį Foucault idėjos suvaidino Kavoliui aprašant represyviają sistemą. Pirmiausia, be abejo, pažintis su prancūzų filosofo darbais papildomai sustiprino lietuvių mokslininko domėjimąsi kontrolės ir savikontrolės tema³⁷. Antra, skatino daugiau dėmesio skirti kūniškumui ir baudimui. Trečia, represyvosios sistemos aprašyme aptinkame ir *panoptizmo* atitikmenį – *metafizinį teatrą*.

Galbūt didesnės Kavolio ir Foucault giminystės reikia ieškoti ne tematikos, bet metodologijos srityje?..

METODOLOGINIAI PANAŠUMAI: SANKIRTOS AR PARALELĖS?

Lygindami Kavolio ir Foucault metodologines nuostatas susiduriame su keliais ryškių panašumų.

Pirmiausia krinta į akis tai, kad pagrindinis Kavolio ir Foucault analizės objektas – įvairūs rašytiniai dvasinės kul-

tūros tekstai: filosofijos, religijos, mokslo, teisės ir literatūros kūriniai. Toks tyrimo šaltinių pasirinkimas yra neatsitiktinis. Abu mokslininkai vadovaujasi prielaida, kad tokiuose tekstuose aptinkami simboliniai dariniai – diskursai ir sąmoningū-

mo struktūros – sutampa su realiais individų sąmonę sudarančių vertybinių orientacijų dariniais³⁸ ir dėl to gilinantis į pirmuosius galima išsiaiškinti, kaip tam tikru istoriniu laikotarpiu mastė, jautė bei elgėsi kokia nors socialinė grupė. Pavyzdžiui, iš Kristijono Donelaičio *Metų Kavolis* sprendžia, kokia žmogaus ir gamtos santykio samprata vadovavosi XVIII a. Mažosios Lietuvos lietuviai savo realiaime gyvenime³⁹. Apibendrinamas šią sampratą mokslininkas rašo:

Individualaus ir kolektyvinio žmogaus veiklos sferos beveik tobulai atskirtos. Kolektyvinis *mes* (kursyvas Kavolio. – A. N.), bendruomenė, dalyvauja amžinojoje visatos tvarkoje, kurioje Dievo ir gamtos įstatymai, moralybė ir prigimtis susilieja į vieną amžinai pasikartojančių gamtos procesų – metų laikų – ciklą. <...> Individualus *aš* (kursyvas Kavolio. – A. N.) vegetuoja kažkokioje arbitrariškoje ir be-reiškėje erdvėje, kurioje stipresnieji įsakinėja, kaip jie savavališkai užsimano, o silpnesnieji inertaiškai kenčia. Individualizmo sfera nevaisinga, ne produktyvaus darbo, bet tuščių veiksmų ir beprasmiško – neužsitarnauto, neatlyginamo ir, svarbiausia, nereikalingo – kentėjimo sfera. Bendruomenei priklauso žmogaus egzistencijos pilnatvės, individui – jos tuštybės erdvė.⁴⁰

Tiek Kavolio, tiek Foucault pateikti simboliniai dariniai neišsitenka viename ar keliuose tekstuose. Jie reiškiasi per individualius tekstus, tačiau su pastaraisiais nesutampa ir savo apimtimi juos pranoksta. Savo pobūdžiu abiejų mokslininkų nagrinėjami dariniai yra kolektyviniai ar beasmeniai.

Aprašydamas diskursus, Foucault nesiekia jų subendravardiklinti ir surasti diskursą, kuris apimtų viską, kas tam

tikro laikotarpio kultūroje ir visuomenėje buvo pasakyta. Prancūzų filosofas rašo: „Archeologija – tai lyginamoji analizė, skirta ne tam, kad būtų redukuota diskursų įvairovė ir apibrėžta juos susumuoti turinti vienovė, bet tam, kad jų įvairovė būtų suskaidyta į atskiras figūras. Archeologinio palyginimo pasekmė – ne suvienijimas, bet suskaidymas.“⁴¹ Tiesa, genealoginiu laikotarpiu šis atsakymas rekonstruoti bendrą tam tikros epochos visumą išnyksta. Už daugybės pabirų diskursų apie kalėjimą, policiją, dirbtuves, mokyklą, ligoninę, šeimą ir seksualumą Foucault atranda superdiskursą apie „gyvybės užvaldymą“.

Tokią pat neigiamą nuostatą ieškoti visą kultūrą apimančių superdarinių, tokią būdingą archeologiniam Foucault kūrybos laikotarpiui, aptinkame ir Kavolio lituanistinėse studijose. *Sąmoningumo trajektorijų* išangoje lietuvių mokslininkas rašo:

Čia surinktose studijose lietuvių kultūros istoriją siekiama suvokti ne faktografiškai kaip įvykių eiga, bet analitiškai, kaip pro įvykius prasišviečiančius sąmoningumo poslinkius. Analitinės kultūros istorijos tikslas – ne kultūros aparatų visumos aprašymas, bet vidinio išgyvenimo, kuris per ją atsiveria, įvairių trajektorijų atskleidimas.⁴²

Ta pačią mintį pakartoja ir *Epochų signatūrose*:

Kultūros istorijoje stengiamasi ne surašyti praeityje atrandamus „paminklus“ (tai tėra medžiagos jai kaupimas) ir ne interpretuoti atskirus tekstus (tai intelektualinės istorijos, filosofijos, literatūros mokslo, dailėtyros uždavinys), bet rekonstruoti reikšmių struktūrų, generavusių tuos paminklus, kaitą. Niekas, kas žmogaus

sukurta, nėra už kultūros istorijos ribų. Bet kultūros istorija tai paverčia ne „visko“ aprašinėjimas, o specialus „bet ko“ nagrinėjimo požiūris.⁴³

Nuostata „ne viską aprašinėti“ skatina Kavolį analizuoti tik tuos tekstus ir tik tuos jų aspektus, kurie, jo manymu, geriausiai atskleidžia tam tikro laikotarpio sąmoningumo struktūras. Tačiau nepakankamas paaiškinimas, kodėl atsirinkti tokie kūriniai ir analizuoti vieni, o ne kiti jų aspektai, komplikavo Kavolio darbų recepciją. Palankiai nusiteikę skaitytojai konstatavo savo neišmanymą ir Kavolio darbus įvertino kaip pinkles diletantams⁴⁴. Tuo tarpu nepalankiai nusiteikusiai kavoliškąsias sąmoningumo struktūras traktavo kaip pernelyg improvizacines ir savavališkas⁴⁵.

Ne menkesni Kavolio ir Foucault pažiūrų panašumai ir conceptualizuojant istorinę dinamiką. Ieškodamas tinkamo būdo suvokti istoriją, Foucault atmeta tradicijos, įtakos, vystymosi ir evoliucijos sąvokas kaip netinkamas. Jos jam nepriimtinos dėl to, kad pabrėžia istorijos tolydumą. Tuo tarpu prancūzų filosofas įsitikinęs, kad istorija yra netolydi, kad perėjimas nuo vieno diskurso prie kito diskurso yra netolydus. Atitinkamai tolydumą suponuojančias sąvokas jis keičia joms priešingais terminais:

Dabar neapsieisime be įvykio ir sekos sąvokų, kurias lydi pynė kitų, su jomis susijusių – reguliarumas, nenusipėjamas, netolydumas, priklausomybė, transformacija. Būtent dėl tokio arsenalo diskurso analizė, kokią ją išivaizduoju, turi bendrų sąsajų, žinoma, ne su tradicine tematika, kurią vakardienos filosofai tebelaiiko „gyvąja“ istorija, o su veiksmingu istoriko darbu.⁴⁶

Tokiu būdu evoliucinei istorijos sampratai Foucault priešina antievoliucinį požiūrį.

Istorijos netolydumo idėja dvejopai paveikia diskurso analizę. Pirmiausia ji sudaro sąlygas atsiriboti nuo diskurso kilmės tyrimų. Diskurso analizė nesiekia atrasti tam tikro diskurso ištakų nei prieš jį einančiame diskurse, nei kokiame nors nediskursyviame substrate, kaip antai ikimoksliniame žinojime ar kolektyviniame mentalitete. Taip pat tam tikras diskursas netraktuojamas kaip po jo einančio diskurso brendimo terpė. Jis aprašomas kaip savaiminė duotybė. Antra, ji atveria galimybę aprašyti diskursų ir diskurso elementų skirtumus dirbtinai jų nesumažinant.

Evoliucinė istorijos samprata Foucault netenkina ne tik dėl tolydumo pabrėžimo, bet ir dėl supaprastinto istorijos struktūros traktavimo. Joje visi įvykiai traktuojami kaip vienmačiai ir rikiuojami į vieną bendrą eilę. O anot prancūzų filosofo, įvykiai yra nebendramaćiai ir susirikiuoja į 4 lygmenis, tiek kiek yra diskurso plotmių: 1) atskirų pasakymų, 2) objektų, pasakymų tipų, konceptų ir strategijų, 3) naujų diskursyvos formacijos taisyklių išvedimo iš jau egzistuojančių taisyklių ir 4) diskursyvos formacijos pasikeitimo lygmenį. Foucault teigimu, aprašant šiuos lygmenis būtina vadovautis skirtingais temporalumo modeliais. Pirmieji trys lygmenys turi būti aprašomi chronologiškai. Diskursyvių formacijų aprašymo atveju pirmenybė turi būti teikiama sinchronijai, o ne diachronijai: „...Aprašydama diskursyvias formacijas ji (diskurso analizė. – A. N.) nekreipia dėmesio į laiki-

nius santykius, kurie gali jose išryškėti. Ji ieško bendrųjų taisyklių, vienodai galiojančių tokiu pat būdu ir kiekvienu laiko momentu.⁴⁷ Šia prasme visos Foucault išskirtos ir aprašytos diskursyvios formacijos yra sinchroninės struktūros. Diskursyvių formacijų diachronija diskurso analizė užsiima labai minimaliai. Ji siekia nustatyti tik jų atsiradimo ir išnykimo datą.

Kavoliškoji lietuvių sąmoningumo istorija aiškiai stokojanti tolydumo. Ji sutrūkinėjusi į atskiras struktūras ir jų konfiguracijas. Sąmoningumo darinius skiriančius tarpus nedažnai siekiama bent kiek užglaistyti keliant klausimus apie jų genetinius ryšius – kiek ankstesnės struktūros ar jų konfiguracijos prisidėjo prie paskesnių struktūrų bei jų keikių susiformavimo.

Aprašydamas sąmoningumo darinius Kavolis derina sinchroninę ir diachroninę požiūrius. Pirmasis požiūris taikomas bendrosioms minėtų darinių prielaidoms aptarti. Aiškiai fiksuojama, kada tam tikra sąmoningumo struktūra pasirodė ir kada išnyko, ir tariama, kad bendrosios tos struktūros prielaidos iš karto išsiskleidė visu pavidalu nuo jos pasirodymo pradžios, ir nesigilinama, kas su jomis vyko, iki kol struktūra visai išnyko. Sinchroninis sąmoningumo struktūrų pobūdis atsiskleidžia vien pažvelgus į knygų turinį. Šiuo atžvilgiu ypač iškalbingi *Sąmoningumo trajektorijų* ir *Epochų signatūrų* pirmieji skyriai. Pirmuoju atveju matome:

I. MORALINĖ ISTORIJA

Trys tradicijos ir rėmų skilimas

Tradicinės moralinės kultūros

Priešaušrio dialektika

Lietuvių moralinės vaizduotės evoliucija:
iki Pirmojo pasaulinio karo
1883–1905: žmonių santykiai pažangos istorijoje

1905–1922: individualybės formos po kosminiu gaubtu

Lietuvių moralinės vaizduotės evoliucija:
nepriklausomybė ir išeivija

1922–1942: įstrigęs išsilaisvinimas nepriklausomoje Lietuvoje

1942–1965: kova prieš ištuštėjimą savo ir kitų egzistencijoje

Ištikimybė ir žodžio ieškojimas

Pirmoji karta

Antroji karta⁴⁸

Antruoju atveju vaizdas nesikeičia:

ANKSTYVOJI LIETUVIŲ KULTŪROS MODERNIZACIJA

1387–1528: Lietuviškieji viduramžiai

1529–1589: Šešioliktojo amžiaus pažanga

1590–1639: Stebuklų sugrįžimas ir mokslo žiedai

1640–1750: Demodernizacija arba prarastasis šimtmetis⁴⁹

Diachroniniu požiūriu Kavolis vadovaujasi pristatydamas konkrečius autorius, kūrinius, idėjas ir įvykius – aukštesnį sąmoningumo struktūrų lygmenį.

Galiausiai Kavolis ir Foucault laikosi panašių nuostatų socialinio simbolinių darinių sąlygotumo atžvilgiu. Viena vertus, teoriniame lygmenyje abu mokslininkai pripažįsta, kad simboliniai dariniai egzistuoja platesniame socialiniame ir kultūriniame kontekste ir yra pastarojo veikiami. Foucault teigia: „Aš manau, jog kiekviena visuomenė kontroliuoja, daro atranką, organizuoja ir perskirto diskurso gamybą, atlikdama visa tai vienu metu ir pasitelkdama tam tikras procedūras, kurios turi prislopinti diskurso galias ir pavojus, suvaldyti jo įvykio ne-

nuspėjumumą, išvengti jo sunkaus, gąsdinančio materialumo.“⁵⁰ Antra vertus, praktiniame lygmenyje minėta nuostata abu mokslininkai nuosekliai nesivadovauja. Foucault atveju šiuo atžvilgiu labiausiai nukenčia ankstyvasis jo kūrybos tarpsnis. Lyginant su genealoginiu laikotarpiu, archeologiniu laikotarpiu nediskursiniams diskurso veiksniams skiriama nepalyginti mažiau dėmesio, o tokiuose kūrinuose, kaip *Daiktų tvarka*⁵¹ ar *Mirtis ir labirintas*⁵², jo iš viso pasigendama. Kavolio atveju į socialinius ir kultūrinius veiksnius, prisidėjusius prie sąmoningumo struktūrų susiformavimo ir funkcionavimo, menkiausiai atsižvelgiama *Sąmoningumo trajektorijose*. Šiuo požiūriu *Sąmoningumo trajektorijos* yra analogiškos *Daiktų tvarkai*. O *Epochų signatūros* yra *Sąmoningumo trajektorijų* priešingybė. Šioje knygoje vyrauja sociologinis požiūris. Jo visai neišsižadama net ir tuose skyriuose, kuriuose deklaruojama, kad vadovaujamosi kitais metodais⁵³.

Žvelgiant iš Kavolio kūrybos visumos perspektyvos į *Sąmoningumo trajektorijas* ir *Epochų signatūras*, matyti, kad minėti sutapimai nebūtinai reiškia skolinimąsi. Metodologines nuostatas, panašias į skelbtas Foucault, Kavolis buvo susikūręs nepriklausomai nuo pastarojo. Nuo pat mokslinės kūrybos pradžios sociologas domėjosi tuo, kas skleidžiasi individualiuose dvasinės kultūros kūrinuose, tačiau juos pranoksta – kolektyviniais stiliais, viršindividualiais reikšmių dariniais ir kolektyviniais psichiniais procesais, – o kolektyvinius simbolinius darinius traktavo kaip atliekančius individų sąmonės ir elgesio orientavimo funkcijas. Kavolio kūrybos kontekste nėra naujiena ir atsiskyrimas rašyti tolydžią ir viską

apimančią istoriją. Šiuo atžvilgiu ypač išsiskiria vaizduojamojo meno sociologija. Čia nesiekama išsamiai rekonstruoti nei visos tam tikro laikotarpio meno įvairovės, nei vieno kurio pasirinkto stiliaus ar meno kūrinio, nei to, kaip meno stiliai pamažu transformuojasi vieni į kitus. Todėl dėmesys sutelktas į atskiras meninės išraiškos formas, jų įvairumą priklausomai nuo socialinių ir kultūrinių veiksnių⁵⁴, taip pat ir meninės išraiškos formų tobulumo „sužydėjimų“ diskrečias sekas istorijos eigoje⁵⁵. Ištrūkti iš detalių tyrimo, tokio būdingo vaizduojamojo meno sociologijai, ir susikonzentruoti ne į atskiras prasmes, bet didesnius jų darinius (struktūras), tokiu būdu randant vidurio kelią tarp mikro ir makro analizės, Kavolis taip pat sugeba gana anksti. Šiuo požiūriu išsiskiria civilizacijų analizė, kurios jis imasi visa jėga nuo 1973 m. Tad nieko keista, kad XX a. paskutiniojo dešimtmečio pradžioje trūkstant platesnio Kavolio kūrybos visumos suvokimo, Kavolio ir Foucault metodologijų panašumai buvo viena-reikšmiškai palaikyti skoliniais, o ne minties paralelizmais.

Apie tam tikrą metodologinę Kavolio skolą Foucault užtikrintai galima kalbėti tik vienu atveju – tik ieškant dermės tarp sinchroninio ir diachroninio požiūrio į sąmoningumo struktūras. Pati idėja, kad simbolinės struktūros turi lygmenis – paviršinį ir gelminį, – aptinkama jau literatūros sociologijoje⁵⁶, tačiau ten ji taikoma labai siaurai – dviejų literatūros kūrinių palyginimui. Kaip šią idėją taikyti gausiai ir sudėtingai istorinei medžiagai, pažintis su prancūzų filosofo tyrinėjimais Kavoliui neabejotinai turėjo praversti.

METODOLOGINIAI SKIRTUMAI

Kavolio mąstymo savitumą dar labiau išryškina ir per menkai pirmųjų skaitytojų pastebėti skirtumai tarp lietuvių mokslininko ir Foucault taikytų metodologijų.

Šaltinių atrankos atveju išsiskiria Kavolio ir Foucault nuostatos, kokiems tekstams teikti pirmenybę. Pastarasis daugiausia dėmesio skiriama moksliniams ir teisiniams tekstams, o pirmasis – literatūros, ypač poezijos⁵⁷, ir religijos kūriniams.

Kavolio ir Foucault požiūriai nesutampa teksto ir autoriaus statuso klausimu. Prancūzų filosofas neigia teksto ir autoriaus savarankiškumą ir juos pajungia diskursui. Jie byloja tik tai, ką leidžia diskursas. Foucault rašo:

Žinoma, būtų absurdiška neigti rašančio ir kuriančio individo egzistavimą. Tačiau aš manau, kad – bent jau nuo tam tikros epochos – individas, imdamasis rašyti tekstą, kurio akiratyje šmėkščioja galimas kūrinys, imasi tam tikros autoriaus funkcijos: tai, ką jis rašo, ir tai, ko nerašo, tai, ką jis apmeta kaip kūrinio eskizą, kad ir skubriausią juodrašį, ir tai, ką jis galiausiai meta šalin ir kas išnyks kaip kasdienės šnekos, – visą šį skirčių žaismą lemia autoriaus funkcija, kurią jam priskiria jo epocha...⁵⁸

O Kavolis pripažįsta tekstui ir autoriui gerokai didesnę savarankiškumą nei prancūzų filosofas. Lietuvių mokslininkas visų teksto prasmų netapatina su viena kuria nors sąmoningumo struktūra. Anot jo, tekstas gali turėti ir tokių prasmų, kurios nebus būdingos kitiems tai pačiai struktūrai atstovaujantiems kūriniams. Kavolis rašo:

Ne tekstų individualybės <...> kultūros istorikui svarbu, bet diferencijuotos sąmoningumo organizacijos slinktis nuo vienam laikotarpiui būdingos tekstų grupės iki vėlesnio laikotarpio savitumui atstovaujančių tekstų ansamblio. Bet jei nebus kruopščiai išskaitoma į tekstų detales, kuriose sukaupta jų reikšmė svarstomajam klausimui, gyvąjį sąmoningumo pulsą pakeis jo supratimą deformuojančios ideologinės ar enciklopedinės schemas (kursyvas Kavolio. – A. N.).⁵⁹

„Papildomų“ prasmų ištakų lietuvių mokslininkas ieško įvairiuose teksto ir jo reprezentuojamo sąmoningumo darinio santykiuose. Tai, kas pasakyta apie teksto ir bendrosios kultūros santykį, tinka ir kūrinio bei sąmoningumo struktūros santykiui apibūdinti:

Bet paprastai kultūros antropologijoje, sociologijoje ir kituose tuos dalykus tyrinėjančiuose moksluose daroma prielaida, kad yra kažkas panašaus į bendrąją kultūrą, ir tą bendrąją kultūrą atskiri tekstai išreiškia. Galbūt vieni tekstai tos bendrosios kultūros išreiškia daugiau arba giliau, o kiti mažiau arba paviršutiniškiau, bet dažnai laikomasi nuostatos, kad tekstas išreiškia bendrosios kultūros, ar tai būtų nacionalinė, ar kitokia, moterų kultūra, sakykim, ar dar kas nors, savybes. Bet gali būti, kad tekstas ne išreiškia bendrąją kultūrą, o kaip nors kitaip su ja santykiauja. Galbūt tekstas kompensuoja toje bendroje kultūroje egzistuojančius trūkumus. <...> Dar galima laikytis prielaidos, kad tekstas deformuoja bendrąją kultūrą, kad jis ją neteisingai interpretuoja, kad kažką joje griaua, kas būtų vertinga išsaugoti. Gali būti, kad tekstas transcenduoja bendrąją kultūrą – ją atspindi, bet kartu ir viršija <...>. Kultūros tekstai gali veikti ir kaip supratimo barjerai, kurie trukdo suprasti bendrąją kultūrą.⁶⁰

Autoriaus savarankiškumą Kavolis pabrėžia dviem būdais. Viena vertus, autorius yra minėtų „papildomų“ teksto prasmių kūrėjas. Antra vertus, autoriaus santykis su prasmėmis, sugulančiomis į tam tikrą kolektyvinę sąmoningumo struktūrą, gali būti ne tik pasyvus, bet ir aktyvus. Autorius gali tam tikru mastu prisidėti prie jų formavimosi ar įsitvirtinimo socialiniame gyvenime⁶¹.

Autoriaus kaip savarankiškos instancijos sampratą Audrius Zakarauskas kildina iš Kavolio vertybinių įsitikinimų:

Toks pasirinkimas išaugo pasaulėjautos, kurią išsiugdė viena iš lietuviškosios išeivijos kartų ir kurią būtų galima trumpai apibūdinti lietuviškojo egzistencializmo bei liberalizmo sąvokomis, dirvoje. Tai vertybinė reakcija į sociologijoje paplitusią struktūralistinę kultūros bei sociumo modelį ir konkrečią šio modelio apraišką Foucault teorijoje (prisiminkime garsiąją pastarojo tezę apie žmogaus mirtį: „Žmogus miršta – lieka struktūros“). Kavoliui tai, kas esmiška, kyla iš žmogaus aktyvumo ir iniciatyvos, yra pagimdyta asmeniųjų žmogaus pastangų.⁶²

Iš tikrųjų asmenybės kaip savarankiškos instancijos idėja yra reikšminga Kavolio politinio ir egzistencialistinio mąstymo dalis. Tačiau ją kildinti vien iš jo yra nepagrįsta. Mat Kavolio sociologijoje atrandame ir teorinį šios idėjos pagrindimą. Šioji įrodinėjama trejopai. Pirma, individo asmenybė pasižymi ne tik nuostatomis, kurios jį sieja su kitais individais, bet ir tik jam būdingomis vertybinėmis orientacijomis. Antra, asmenybė visada turi galimybę pritarti ar nepritari ti simboliniams bei socialiniams dariaims, kitaip sakant, priimti juos arba

ne. Trečia, giliausiame teoriniame Kavolio sociologijos lygmenyje atrandame prielaidą, kad asmenybė, kultūra ir visuomenė yra trys glaudžiai susiję, tačiau vienas į kitą iki galo neredukuojami socialinės tikrovės elementai. Ir nors ši prielaida civilizacijų analizėje ir, ko gero, lituanistinėse studijose gerokai susilpnėja, tačiau visai neišnyksta. Tai, kas pasakyta apskritai apie Kavolio požiūrį į asmenybę, galioja ir autoriui. Juk autorius yra vienas iš asmenybės atvejų – *kuriančioji asmenybė*.

Minėti argumentai leidžia atremti ir Zakarausko kaltinimus, esą siekdamas suderinti sisteminį ir personalistinį požiūrį į kultūrą ir jos raidą, Kavolis įsipainioja į teorinius nenuoseklumus. Esą jam nepavykę parodyti arba kultūros objektyvumo (sisteminio požiūrio), arba, atvirkščiai, kultūros subjektyvumo (personalistinio požiūrio) galimybes:

Teigdamas, kad „kultūra susideda iš reikšmių, vienam ar kitam žmogui ne asmeniškai ką nors reiškiančių, bet tokių, kuriomis jis dalijasi su kitais“, Kavolis nesugeba ar nenori paaiškinti, iš kur kyla šių reikšmių intersubjektyvumas, kaip jos tampa „daug kam bendromis“ reikšmėmis. Mes taip pat nesužinome, koks yra kavoliškųjų „niuansų“ ir „aspektų“ statusas ir iš kur jie atsiranda, kaip Kavolis „prikabina“ žmones prie šių niuansų ir kaip tai yra galima. Galiausiai, skatinamas savo egzistencinių impulsų, profesorius atmeta ar ignoruoja nemažą ir labai reikšmingą tikrovės dalį: neapmaščius ir nepaaiškinus individų ir simbolinių formų sąveikos, neištyrus reikšmių struktūrų egzistavimo ir generavimo sąlygų bei jų funkcionavimo mechanizmų, objektyvioji kultūros dimensija tampa efemeriška.⁶³

Trumpai į šiuos kaltinimus galima atsakyti šitaip: kultūra kaip „objektyvi duotybė“ egzistuoja tiek, kiek simboliškai jos dariniai išreiškia tam tikrai grupei individų bendras emocines nuostatas socialinės ir kultūrinės tikrovės atžvilgiu („patirtį“), o kaip „subjektyvi duotybė“ – tiek, kiek jie įkūnija nuostatas, kurios individą išskiria iš kitų tai pačiai socialinei grupei priklausančių individų. Bendros nuostatos klostosi tokiu pat būdu daugeliui individų reaguojant į tuos pačius socialinius ir kultūrinius veiksnius, o individualios nuostatos sąlygojamos individualios gyvenimo istorijos.

Būtina pažymėti, kad Kavolio ir Foucault istorinės dinamikos modeliai yra ne visiškai identiški. Foucault istorijos samprata priklauso tiesialinijinių istorijos filosofijų šeimai. Šios išsiskiria tuo, kad pabrėžia istorinio įvykio vienkartiškumą bei neigia *sena* ir *nauja* koegzistavimo galimybę. Foucault nepripažįsta galimybės anksčiau susiformavusiems diskursams tęsti savo egzistenciją atsiradus naujiems dariniams; o kartą įveikti jie esą taip pat neturi jokių šansų sugrįžti vėliau. Nuo kitų panašiai mąstusių filosofų, Aurelijaus Augustino ar XVIII a. prancūzų švietėjų, Foucault skiriasi savo kultūrine nuotaika. Pirmieji buvo optimistai, o Foucault – pesimistas. Jam diskursų kaita nežada nieko gera. Tik vieną blogį keičia kitas blogis. Tačiau istorija Foucault nėra ir tolimas nuo Aukso amžiaus. Tokio niekada, anot jo, nebuvo⁶⁴. Todėl vėlesni diskursai nėra iš esmės blogesni už ankstesnius diskursus. Kaip giliai vertybinės nuostatos persmelkusios Foucault mąstymą, taikliai nurodo XX a. prancūzų antropologas Claude'as Lévi-Straussas:

Man daro įspūdį jo [Foucault] veikalų kalba – prisimenu, kokia išdailinta ir jausminga buvo jo inauguracinė paskaita Prancūzijos koležje. Kita vertus, jaučiuosi kiek nejaukiai matydamas, kaip atkakliai jis įvairiais registrais kartoja: dėmesio, viskas yra ne taip, kaip jūs matote, o atvirkščiai. Jis tvirtina – tai, kas juoda, yra balta, o tai, kas balta, – juoda. Taip aš supažindinamas su autoriaus požiūriu, tačiau nieko daugiau nesužinau: nuotraukos pozityve ir negatyve slypi tas pats informacijos kiekis.⁶⁵

Recenzuodamas *Epochų signatūras*, Vytautas Rubavičius priskiria Kavolį prie tiesialinijinės istorijos sampratos šalininkų. Jis rašo: „V. Kavolio istorijos koncepcijos pamatinės idėjos šios: istorija yra progresyvus procesas, nepaisant galimų regresų; viena pagrindinių Naujųjų laikų progreso jėgų – protestantizmas. Todėl katalikybės ir protestantizmo santykiai iš esmės yra vertybinis to ar kito meto pažangumo, modernumo matas.“⁶⁶ Sutikus su Rubavičiumi, tektų pripažinti, kad Kavolio istorijos samprata iš esmės nesiskiria nuo Foucault istorinio proceso aiškinimo – abiem istorija šuoliuoja nuo vieno unikalaus simbolinio darinio prie kito darinio. Išskyrus, aišku, nuotaiką: prancūzų filosofas į visą istorinę dinamiką žvelgia pesimistiškai, o lietuvių mokslininkas – optimistiškai. Juk pastarajam, pasak Rubavičiaus, „istorija yra progresyvus procesas“.

Deja, su Rubavičiaus pateiktu Kavolio istorijos sampratos apibūdinimu negalima sutikti. Pirmiausia dėl to, kad vienkartiškumui, kuris yra skiriamasis tiesialinijinės istorijos sampratos bruožas, Kavolio požiūryje į istorinį procesą skiriama šalutinė reikšmė. Jis visų pirma

grindžiamas prielaida dėl ciklinės istorijos prigimties. Šia prielaida remiamasi maštant tiek apie kultūrinę ir psichologinę modernizaciją kaip visumą, tiek apie vidinę jos organizaciją. Pirmuoju atveju modernizacija suprantama ne kaip vienkartinis, bet kaip pasikartojantis lietuvių kultūros istorijos procesas. Kavolis rašo: „Kultūros modernėjimui suprasti reikia išsigtinti ir į „tradicines“ sąmoningumo formas, juo labiau kad jose būna (mūsų žvilgsniui) sustingusių **ankstyvesnių modernybių** (paryškinimas mano. – A. N.) liekanų (kursyvas Kavolio. – A. N.).“⁶⁷ Antruoju atveju pati modernizacija yra ciklinio pobūdžio. Lauktina, kad kiekvienos konkrečios istorinės kultūrinės ir psichologinės modernizacijos eigoje vienas paskui kitą ar tuo pat metu kaip skirtingos socialinių grupių reakcijos į socialinės tikrovės procesus (pvz., socialinę modernizaciją) ar įvykius pasirodys *modernizmas, antimodernizmas, postmodernizmas* ir *archaizmas*⁶⁸. Vienkartiškumo idėja iš viso išsaugoma tik tarus, kad besikartojantys minėti procesai ir juos įkūnijantys simboliniai dariniai ne visiškai sutampa, kad jie turi ir tik jiems būdingų unikalų ypatybių. Būtent pastarasis momentas ir neleidžia Kavolio besąlygiškai priskirti prie ciklinės istorijos sampratos šalininkų, kurie pabrėžia amžiną *to paties* kartojimąsi. Jo modernizacijos teorijoje ciklinė kaitos samprata derinama su tiesialinijiniu istorinės dinamikos apibrėžimu. Kalbant XX a. rusų kilmės amerikiečių sociologo Pitirimo A. Sorokino žodžiais⁶⁹, modernizaciją lietuvių mokslininkas suvokia kaip *įvairuojančiai pasikartojantį procesą*.

Antra, Kavolis, kitaip nei Foucault, nepripažįsta, kad *nauja* būtinai išstumia

seną. Ir ši nepripažinimą lietuvių mokslininkas pats aiškiai deklaruoja:

Atgimusios Lietuvos sąmoningumo istorijoje atpažįstame moralinės vaizduotės struktūras, būdingas skirtingiems tos istorijos periodams. Senosios moralinio galvojimo formos, be abejo, neišnyksta atsiradus naujoms; ir tuo pačiu metu gyvenantieji gali savo galvojomu ir vaizduote priklausyti skirtingiems istorijos laikotarpiams.⁷⁰

Būtent dėl šios priežasties lietuvių mokslininkas kritiškai žvelgia į prancūzų filosofą: „Kita problema su Foucault metodu yra ta, kad jis skatina matyti epistemų pasikeitimą laikui bėgant ir nematyti „nesinchroniškumo sinchroniškumo“ – nuolatinės skirtingoms epochoms priklausančių reikšmių sąveikos bet kokioje gyvoje kultūroje (o tuo pačiu ir bet kurioje modernioje kultūroje) – bei svarbių nacionalinių skirtumų.“⁷¹ Iš čia kyla istorijos kaip simbolinių darinių sluoksniavimosi idėja.

Būtina pažymėti, kad istorijos kaip sluoksniavimosi idėją Kavolis retai pritaiko konkrečiuose tyrimuose. Juose jis daugiau dėmesio skiria tam, kas istorijoje atsiranda *nauja*⁷². O tai pirmuosius *Sąmoningumo trajektorijų* ir *Epochų signatūrų* skaitytojus ir galėjo pastūmėti manyti, kad esą šiuose kūriniuose remiamasi tiesialinijinio tipo istorijos sampratomis būdinga nuostata, kad atsiradus *nauja*, *seną* išnyksta.

Minėtų dalykų kontekste keičiasi ir pačių progreso ir regreso sąvokų prasmė. Progreso Kavolis vienareikšmiškai nesieja su modernizmo įsitvirtinimu, o regreso – su antimodernizmo atsiradimu. Kad tinkamai funkcionuotų kultūra,

visuomenė ir asmenybė, antimodernizmas yra ne ką mažiau reikalingas nei modernizmas. Pats savaime modernizmas, kaip, beje, ir antimodernizmas, yra nepakankamas. Tas pats pasakytina ir apie postmodernizmą bei archaizmą. Kavolis teigia:

Modernistas be archaizmo elementų savo kailyje lieka be bendruomenės pojūčio, gal net susilpnėjęs savo individualybėje. (Modernioji kultūra gina individualizmą, bet ji ir standartizuoja: jos produktas – „nepriklausomų galvų minia“ – *a crowd of independent minds*.) Be antimodernizmo impulsų savo vaizduotėje modernistas tampa nepajėgus esminei savikritikai; be postmodernizmo iššūkių nuvysta kaip sistemų auka. Nė viena pozicija modernizacijos vyksme nėra pati savy žmogiškai pakankama. Visose keturiose plotmėse atsiranda ir jų specifinės patologijos.⁷³

Visų modernizacijos variantų reikalingumo idėja sudaro sąlygas lietuvių mokslininkui kitaip apibrėžti pažangą ir atžangą. Pažanga vyksta tuomet, kai modernizacijos eigoje išsiskleidžia ir tarpusavyje susiderina visi jos variantai: modernizmas, antimodernizmas, postmodernizmas ir archaizmas. Kavolis rašo:

Iškyla kažkokios pusiausvyros tarp sluoksnių ir kryptių nuojauta, jei ir ne griežtai apibrėžiamas normatyvinis standartas. Kalbėdamas apie kultūros kaitos mechanizmus, pradėdi galvoti apie „balansavimo reikalingumą“, „adekvatumo pojūtį“, realizuojamą ilgesnėje ar trumpesnėje kalendorinio laiko perspektyvoje.⁷⁴

Be minėtos plačiosios *progreso* ir *regreso* prasmės, galima išvelgti ir siauresniąją šių terminų prasmę. Šiuo atveju pažanga reiškia modernistinių ir antimodernistinių elementų derinimą,

o atžanga – derinimą nesuradimą. Taip suprantant pažangą ir atžangą, ypatingą reikšmę įgauna *postmodernizmas* ir *archaizmas*. Mat jie yra ne kas kita kaip tam tikri būdai suderinti modernizmą ir antimodernizmą:

Archaizmas: bandymai sintetiškai jungti visa tai, ką modernizacija jau yra išskyrusi. Postmodernizmas jo nebrandžioje, „vaikiškoje“ fazėje: išsiskyrusių modernistinių ir antimodernistinių elementų koegzistencija viename laiko taške. Postmodernizmas jo brandesnėje, „jaunuoliškoje“ fazėje: ryšių tarp šių elementų ieškojimas, nepaneigiant jų skirtingumų, kaip jie būtų paneigiami (ir turėtų išnykti) archaizmoje.⁷⁵

Iš minėtų modernistinių ir antimodernistinių elementų derinimo būdų Kavolis pirmenybę teikia brandesniajam postmodernizmui.

Manyti, kad modernizaciją Kavolis tapatina tik su modernizmu ir kad tik ji vienintelį teigiamai vertina, Rubavičių greičiausiai paskatino nepalankus lietuvių išeivių mokslininko požiūris į 1650–1750 m. laikotarpį, kurį jis įvardija „demodernizacija“ bei „prarastuoju šimtmečiu“. Tačiau šis laikotarpis neigiamai vertinamas ne dėl to, kad jo kultūra buvo modernizmo antipodas (kad šioje kultūroje nuo modernizmui būdingos racionalumo, individualizmo, istoriškumo, universalizmo ir humaniškumo buvo pasukta radikaliai priešinga kryptimi), bet dėl kitų priežasčių: 1) įvyko ne modernizmo įtakos atsivėrimas, bet jo sunaikinimas, 2) įsigalėjusi antimodernistinė kultūra nesugebėjo sėkmingai spręsti iškilusių praktinių problemų ir 3) turėjo menką kūrybinį potencialą. Kavolis rašo:

Bet mums rūpi ir įvertinti represyvosios sistemos kaip kiekvienos kitos istorinės konstrukcijos įtakos vaisingumą. Šis priklauso nuo jos intelektualinio turinio ir nuo to, ar atnešama, ko visuomenei tuo metu labiausiai reikia.

Nelygu kai kuriems kitiems atvejams ankstyvojoje moderniojoje Europoje (Anglijoje, Prūsijoje, net Prancūzijoje), represyvioji sistema, vyravusi Lenkijos–Lietuvos etniškai lietuviškose žemėse, to, ko kraštui labiausiai reikėjo, – tobulesnės visuomeninės organizacijos, didesnės individų jaučiamos veiklos būtinybės, atsakomybės jausmo ir juo vadovavimosi kasdieniniame gyvenime – su savimi neatnešė. Ji liko išorinėm bausmėm ramstumu, sulaikančiu, apribojančiu, bet ne aktyvinančiu, veiksmui ar intelektinei pastangai žadinančiu reiškiniu. <...>

Represyviajai sistemai Lietuvoje atlikus savo darbą, buvo laimėta tiek nedaug, kad (su vienintele bažnytinės architektūros ir liaudies religinės skulptūros išimtimi) viską reikėjo pradėti iš naujo. Tarp 1650–1750 m. nebuvo padaryta beveik nieko, ant ko būtų galima kurti ateitį.⁷⁶

Galiausiai negalima perdėti ir Kavolio atsisakymo rašyti visuminę istoriją, kaip kad padarė ankstyvuju kūrybos laikotarpiu Foucault. Atsisakydamas rekonstruoti visą tam tikro laikotarpio kultūros vaizdą lietuvių mokslininkas nepuola į kitą kraštutinumą – neapsiri-

boja tik atskirų autorių, kūrinių, įvykių, procesų ar nedidelių sąmoningumo darinių analize. Kavolis rašo:

Negalima rekonstruoti lietuvių sąmoningumo istorijos visumos, į ją įmanoma išsiskverbti tik dalinėmis studijomis, nagrinėjant atskirų jos aspektų formas ir tų formų kitimą. Apskritai disciplinoje, kuri vadinama sąmoningumo istorija, ne tiek svarbu aprašyti „dalykų visumą“, kiek išaštrinti įrankius, analitinius metodus Gilesniam kai kurių dalykų supratimui. Detalės išaižymas mums atveria daugiau nei negu pasaulio aprašymas. Bet reikia žinoti, kur ir kaip gelminę įžvalgą atverianti detalė priklauso pasauliui.⁷⁷

Citatoje minimas detalės priklausymo pasauliui žinojimas susisieja su civilizacijų analizėje keliamu reikalavimu nedidelio masto simbolinį darinį ar procesą tirti ieškant jo ryšio su didesnio masto dariniu ar procesu. Ir toks tyrimas ne užkerta, bet atvirkščiai, prisideda prie civilizacijos kaip visumos supratimo, kuris yra pagrindinis civilizacijų analizės tikslas⁷⁸. Tokio supratimo link judama pamažu, per daugybę atvejo studijų. Turint visa tai omenyje, galima daryti prielaidą, kad savo „detalių išaižymais“ Kavolis orientuojasi (o ne skuba tuoj pat pasiekti) į lietuvių sąmoningumo visumos, o per tai ir į visos lietuvių kultūros, atskleidimą.

IŠVADOS

Foucault idėjų įtaka Kavolio lituanistiniam opusams *Sąmoningumo trajektorijos* ir *Epochų signatūros* yra nedidelė. Didžioji Kavolio svarstomų temų ir naudojamų metodologinių priemonių dalis arba neturi nieko bendra su prancūzų

filosofo ir istoriko darbais, arba aiškinti na abiejų mokslininkų minties paralelizmais. Daugelį metodologinių nuostatų, panašių į skelbtas Foucault, lietuvių mokslininkas buvo susikūręs nepriklausomai nuo jo.

Apie Foucault darbų įtaką Kavolio li-tuanistinėms studijoms tvirtai galima kal-bėti dviem atvejais. Pirma, *Epochų sig-natūrose* analizuojant *represyviąją sistemą*, egzistavusią lietuvių kultūroje nuo XVI a. pabaigos iki XIX a. pabaigos ir nukreiptą prieš protestantus, nekilminguosius, mo-teris ir vaikus, ir jos formavimosi, funk-

cionavimo bei raidos ypatybes išbando-mos bei panaudojamos ir kai kurios Fou-cault *disciplinos* bei ja paremtos visuome-nės koncepcijos teikiamos analizės gali-mybės. Antra, *Epochų signatūrose* aprašant sąmoningumo darinių raidą naudojamas prancūzų filosofo pasiūlytas sinchroninio ir diachroninio požiūrio derinimo būdas.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Vytautas Kavolis, Sąmoningumo trajektorijos: Lietuvių kultūros modernėjimo aspektai, *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994 (1986), p. 121–354.
- ² Vytautas Kavolis, Epochų signatūros, *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994 (1991), p. 355–566.
- ³ Artūras Tereškinas, Intelektualinė autobiografija, arba Pinklės diletantui: Stebėjimo trajektorijos ir nustebimų signatūros, *Metmenys* 62, 1992, p. 190.
- ⁴ Artūras Tereškinas, Vytautas Kavolis nuostabos ir sąskambių sociologijoje. Vytautas Kavolis, *Kultūrinė psichologija*. Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 206.
- ⁵ Kavolis, Epochų signatūros, p. 537.
- ⁶ Vytautas Kavolis, Toward a History of Bodily Discipline, *Lituanus* 43(1), 1997. Prieiga per internetą: http://www.lituanus.org/1997/97_1_01.htm [žiūrėta 2018 05 31]. Čia neįtraukiamas straipsnis Vytautas Kavolis, Represyvioji sistema lietuvių kultūroje, *Metmenys* 54, 1988a, p. 104–127, kadangi jo medžiaga su minėta nuoroda įtraukta į *Epochų signatūras*.
- ⁷ Violeta Kelertienė, Vytautas Kavolis, Tarp Donelaičio ir Foucault, *Akiračiai*, 1989 sausio mėn., p. 15.
- ⁸ Tereškinas, Vytautas Kavolis, p. 187.
- ⁹ Vytautas Kavolis, *Vyrai ir moterys lietuvių kultūroje*. Vilnius: Lietuvos kultūros institutas, 1992.
- ¹⁰ Vytautas Kavolis, The Radical Project in Lithuanian Émigré Literature, *Lituanus* 34(1), 1988, p. 5–13. Prieiga per internete: http://www.lituanus.org/1988/88_1_01.htm htm [žiūrėta 2018 05 31].
- ¹¹ Vytautas Kavolis, „The Madhouse in Exile and in Soviet Lithuania.“ *Lituanus*, 35(3), 1989, p. 32–42. Prieiga internetą: http://www.lituanus.org/1989/89_3_03.htm htm [žiūrėta 2018 05 31].
- ¹² Vytautas Kavolis, The Second Lithuanian Revival: Culture as Performance, *Lituanus* 37(2), 1991. Prieiga per internetą: http://www.lituanus.org/1991_2/91_2_05.htm [žiūrėta 2018 05 31].
- ¹³ Vytautas Kavolis, Women Writers in Exile, *World Literature Today* 66(1), 1992, p. 43–46.
- ¹⁴ Saulius Žukas, Sąmoningumo istorijos, *Vytautas Kavolis: asmuo ir idėjos*. Rita Kavolienė, Darius Kuolys (sud.). Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 124.
- ¹⁵ Vytautas Kavolis, History of Consciousness and Civilization Analysis, *Comparative Civilizations Review* 17, 1987, p. 1–19.
- ¹⁶ Vytautas Kavolis, *Civilizacijų analizė*. Vilnius: Baltos lankos, 1998.
- ¹⁷ Pagal *The Oxford English Reference Dictionary*. Ed. by Judy Pearsall and Bill Trumble. Oxford, New York: Oxford University Press, 1995, p. 306.
- ¹⁸ Kavolis, History of Consciousness, p. 2.
- ¹⁹ Kavolis, Sąmoningumo trajektorijos, p. 129–194.
- ²⁰ Ten pat, p. 195–217.
- ²¹ Ten pat, p. 217–251.
- ²² Ten pat, p. 251–304.
- ²³ Ten pat, p. 305–331.
- ²⁴ Kavolis, Epochų signatūros, p. 362–474.
- ²⁵ Ten pat, p. 475–499.
- ²⁶ Ten pat, p. 500–524.
- ²⁷ Vytautas Kavolis, Nužemintųjų generacija: egzilio pasaulėjautos eskizai, *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994 (1968), p. 89.
- ²⁸ Kavolis, Sąmoningumo trajektorijos, p. 244.
- ²⁹ Michel Foucault, *Seksualumo istorija. 1 knyga. Valia žinoti*. Vertė N. Kašelionienė. *Seksualumo istorija*. Vilnius: Vaga, 1999, p. 106.
- ³⁰ Kavolis, Epochų signatūros, p. 379–409.
- ³¹ Michel Foucault, *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas*. Vertė Marius Daškus. Vilnius: Baltos

- lankos, 1998, p. 256.
- ³² Kavolis, *Toward a History*, 1997.
- ³³ Kavolis, Sąmoningumo trajektorijos, p. 388.
- ³⁴ Vladas Sirutavičius, *Nusikaltimai ir visuomenė XIX amžiaus Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos, 1995.
- ³⁵ Vytautas Kavolis, Šiandieninės kultūros tyrimų plotmės, *Šiuolaikinio socialinio diskurso analizė*. Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 10.
- ³⁶ Max Weber, *Religijos sociologija*. Vilnius: Pradai, 2000.
- ³⁷ Domėjimosi disciplinos ir savidisciplinos tema užuomazgas aptinkame jau pirmame didesnės apimties Kavolio kūrinyje *Žmogaus genezė: psichologinė Vinco Kudirkos studija*. Vytautas Kavolis, *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994(1963), p. 11–62.
- ³⁸ „Sąmoningumo paradigmos yra pagrindinės orientacijos, įtakojančios žmonių veiklą ir išreiškiamos jų kuriamuose tekstuose. Iš sąmoningumo paradigmų išsišakoja – ir gali būti atskirai studijuojamos – veiksmų (socialinė) ir reikšmių (intelektualinė) istorija“, Kavolis, Sąmoningumo trajektorijos, p. 525.
- ³⁹ Kavolis, Sąmoningumo trajektorijos, p. 196–200.
- ⁴⁰ Ten pat, p. 199–200.
- ⁴¹ Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge*. New York: Pantheon Books, 1972, p. 159–160.
- ⁴² Kavolis, Sąmoningumo trajektorijos, p. 125.
- ⁴³ Kavolis, Epochų signatūros, p. 360.
- ⁴⁴ Tereškinas, *Intelektualinė autobiografija*, 1992.
- ⁴⁵ Audrius Zakarauskas, Epochos signataras, *Naujasis Židinys 1*, 1994, p. 22–29.
- ⁴⁶ Michel Foucault, *Diskurso tvarka*. Vertė M. Daškus. Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 38.
- ⁴⁷ Foucault, *The Archaeology of Knowledge*, p. 166.
- ⁴⁸ Kavolis, Sąmoningumo trajektorijos, p. 123.
- ⁴⁹ Kavolis, Epochų signatūros, p. 357.
- ⁵⁰ Foucault, *Diskurso tvarka*, p. 7.
- ⁵¹ Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. New York: Vintage Books, 1994.
- ⁵² Michel Foucault, *Death and the Labyrinth: The World of Raymond Roussel*. London, New York: Continuum, 2004.
- ⁵³ „Nuo kultūros sociologijos modelio šiek tiek nukrypstanta šeštajame skyriuje (į istorinę psichologiją) ir septintajame bei aštuntajame (į kultūrologiją) (kursyvas Kavolio. – A. N.)“, Kavolis, Epochų signatūros, p. 361.
- ⁵⁴ Vytautas Kavolis, *Artistic Expression – A Sociological Analysis*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1968.
- ⁵⁵ Vytautas Kavolis, *History on Art's Side: Social Dynamics in Artistic Efflorescences*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1972.
- ⁵⁶ Vytautas Kavolis, Literature and the Dialectics of Modernization, *Literary Criticism and Sociology*. Ed. by Joseph P. Strelka. University Park, London: The Pennsylvania State University Press, 1973, p. 89–106.
- ⁵⁷ Pastarasis momentas paaiškina, kodėl Kavolio lituanistiniam darbams buvo ir yra imlesni literatūrologai, o ne sociologai ar istorikai.
- ⁵⁸ Foucault, *Diskurso tvarka*, p. 20.
- ⁵⁹ Kavolis, Sąmoningumo trajektorijos, p. 126.
- ⁶⁰ Kavolis, Šiandieninės kultūros tyrimų, p. 8–9.
- ⁶¹ Kavolis, *Toward a History*, 1997; Kavolis, Epochų signatūros, p. 526.
- ⁶² Zakarauskas, Epochos signataras, p. 25.
- ⁶³ Ten pat, p. 26.
- ⁶⁴ Turėdamas omenyje Antiką, Foucault teigia: „Manau, kad laikotarpis, kuris nėra mūsų laikotarpis, neturi pavyzdinės vertės... jis nėra tai, į ką reikėtų sugrįžti.“ Michel Foucault, Hubert L. Dreyfus, Paul Rabinow, *On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress*, Hubert L. Dreyfus, Paul Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: University of Chicago Press, 1983, p. 234.
- ⁶⁵ Claude Lévi-Strauss, Didier Éribon, *Iš arti ir iš toli*. Vertė M. Daškus. Vilnius: Baltos lankos, 2002, p. 87.
- ⁶⁶ Vytautas Rubavičius, Kaip išskaityti istorijos užrašus?, *Neįvardijamas laisvės ženklas: straipsniai, esė, recenzijos*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997 (1992), p. 143.
- ⁶⁷ Kavolis, Sąmoningumo trajektorijos, p. 126.
- ⁶⁸ Vytautas Kavolis, Modernistika ir jos pagrindis: socialinio kitimo tendencijų įtaka asmenybei, *Metmenų laisvieji svarstymai: 1959–1989*. Virginijus Gasiliūnas (sud.). Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993 (1970), p. 151–160; Vytautas Kavolis, Psichokultūriniai atsakai į modernizaciją, *Kultūrinė psichologija*. Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 49–96; Vytautas Kavolis, Dialektinė psichologinės modernizacijos teorija, *Kultūrinė psichologija*, p. 97–108; Vytautas Kavolis, Įvaizdžiai ir problemos šiandieninei kultūrai aptarti, *Baltos lankos 6*, 1995, p. 220–241; Lilijana Astra, Kavoliškojo modernizacijos diskurso trajektorijos ir naujojo sakralumo paradigma, *Athena: Filosofijos studijos 7*, 2011, p. 163–181; Algi-

- mantas Valantiejus, Vytauto Kavolio istorinė sociologija: metodologiniai aspektai, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2, 2005, p. 35–39.
- ⁶⁹ Pitirim A. Sorokin, *Social & Cultural Dynamics. A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships*. Boston: Porter Sargent Publisher, 1970, p. 674.
- ⁷⁰ Kavolis, Sąmoningumo trajektorijos, p. 142.
- ⁷¹ Kavolis, *Toward a History*, 1997.
- ⁷² „Sąmoningumo istorija siekia apčiuopti, kas bet kuriuo ryškiai savitą charakterį turinčiu laikotarpiu yra iš esmės nauja tose formose, į kurias susidėjo žmogaus gyvenimo reikšmės. Tų naujovių santykis su tęstinumą turinčiom tradicijom ir jų ištirpimo praktinėje veikloje būdai – tolimesnės problemos, kurias čia tik retkarčiais užsiminsime“, Kavolis, Sąmoningumo trajektorijos, p. 142.
- ⁷³ Kavolis, Įvaizdžiai ir problemos, p. 225.
- ⁷⁴ Ten pat, p. 226.
- ⁷⁵ Ten pat, p. 224.
- ⁷⁶ Kavolis, Epochų signatūros, p. 402.
- ⁷⁷ Kavolis, Sąmoningumo trajektorijos, p. 195.
- ⁷⁸ „Civilizacijų analizė mėgina nustatyti struktūrinius ryšius (a) tarp simbolių konstrukcijų ir socialinės aplinkos, (b) tarp skirtingo pobūdžio simbolių konstrukcijų, kurios visos priklauso didžiausiai suvokiamai ir istorinį tęstinumą turinčiai veiklos organizacijai. Pati svarbiausia problema yra ši: koks yra *didžiausias* sociosimbolinės organizacijos *sąryšingumas* laikui bėgant“, Vytautas Kavolis, Sąmoningumo istorija ir civilizacijų analizė, *Civilizacijų analizė*. Vilnius: Baltos lankos, 1998 (1987), p. 9.